

KAPITEL I

INDLEDNING

„Hvad angår den økonomiske planlægning, befinder vi os kun lige i begyndelsesfasen, men jeg forestiller mig, hvor fantastisk smukt det bliver at opbygge en samlet tysk og europæisk økonomisk ordening.“

Hitler, august 1941¹

„Det er på forhånd givet, at Danmark (...) er rede til et loyalt og aktivt samarbejde i et Europa, hvor de urimelige told- og pasgrænser afløses af en planøkonomisk ordening.“

Politikens leder, 14. juli 1940

Skal man samarbejde med en overmægtig fjende, fordi samarbejdet redder menneskeliv, eller skal man gøre modstand imod ham, fordi han repræsenterer et forbryderregime? I moderne samfund har krig og besættelse skabt rammen om det klassiske dilemma. Besættelsesmagten vil have behov for at finde repræsentanter for det besatte samfund, der er villige til at påtage sig opgaver, som kan lette administrationen af det besatte land, og som kan være med til at legitimere besættelsen. De samarbejdsvillige grupper vil typisk repræsentere dele af den politiske eller økonomiske elite, som ikke er klar til at kaste ansvaret fra sig, men vælger at samarbejde, fordi det kan forhindre situationen i at udvikle sig til det værre. Motivet kan desuden være at beholde sin magtposition under de nye forhold, eller måske at gennemtvinge samfundsændringer, der ellers ikke havde været mulige. I visse tilfælde sympatiserer de samarbejdende grupper måske ligefrem med besættelsesmagten.

Denne bog handler om det nazistiske Tysklands forsøg på at inddrage det besatte Danmark i det, regimet i Berlin under den anden verdenskrig kaldte „den europæiske nyordning“. Den handler også om dansk politik og erhvervslivs næsten enlydige svar på denne udfordring: samarbejdet.

Ikke siden nederlagene i Svenskekrigene i det 17. århundrede har Danmark været så truet på sin eksistens som i de første år under tysk besættelse 1940-1945. Da besættelsen indtraf den 9. april 1940, blev politikernes mareridt gennem generationer til virkelighed. Siden 1864 havde Danmarks rolle på den europæiske arena været bestemt af forholdet til den nye stormagt syd for grænsen, Tyskland. Tabet af

Sydslesvig og Tysklands samling i 1870/71 havde i årtier dikteret en udenrigs- og sikkerhedspolitik, der først og fremmest skulle holde Danmark uden for militære konfrontationer i Europa. Helt afgørende var det, at landet ikke måtte kunne findes blandt Tysklands fjender. Neutralitetspolitikken under den første verdenskrig tjente dette formål med held. Den politiske og økonomiske gevinst var betragtelig; ligeså var den nationale, med Sønderjyllands genforening med Danmark i 1920.

Med Hitlers magtovertagelse i 1933 begyndte frygten for en fornyet tysk aggression. Snart blev grænsespørgsmålet igen kilde til usikkerhed i det politiske forhold til Tyskland, og mens det officielle Danmark forsøgte at bevare stabiliteten i de dansk-tyske relationer ved hjælp af afrustning, handelsaftaler, ikke-angrebspakt og mundkurve til pressens mest kritiske røster, nærmede krigen sig. Alle håbede, og de fleste - regeringen inklusive - troede, at man med en dygtigt ført neutralitetspolitik kunne gentage kunststykket fra den første verdenskrig.

Men denne gang var Tyskland styret af fanatikere, hvis mål det var at underlægge sig hele Europa, og for hvem krigen var midlet. Landet havde i 1933 fået et regime, der var kommet til magten med løftet om at bringe Tyskland ud af politisk og økonomisk kaos. I nazisternes øjne var landet blevet ydmyget af Versailles-freden efter den første verdenskrig, korrumpet af det parlamentariske demokrati og ruineret af verdensmarkedets sammenbrud i Wall Street i 1929. Nu skulle Tysklands storhed genskabes. Forestillingen om et politisk ligeberettiget, militært stærkt og økonomisk uafhængigt Tyskland udgjorde kernen i den nazistiske ideologi, sammen med en ekstrem antisemitisme og kolonialistiske fremtidsvisioner om *Lebensraum* i Østeuropa. Det var højeksplosivt tankegods i tiden, og det skulle kaste Europa ud i den mest ødelæggende krig til dato.

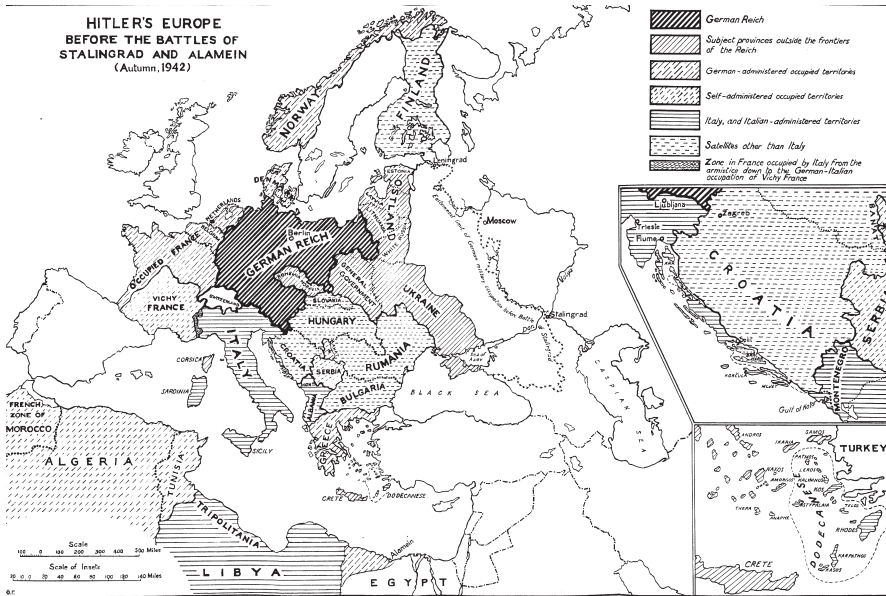
For det nazistiske regime stod det klart, at kampen for en stormagtsposition i Europa og *Lebensraum* østpå kun kunne vindes, hvis forskellige økonomiske forudsætninger var til stede. En central tanke var, at man måtte gøre sig selvforsynende med så mange livs- og krigsvigtige produkter som muligt. Det ville gøre det muligt at modstå en økonomisk blokade som den, der havde slået Tyskland ud under den første verdenskrig. Ved siden af den statslige dirigering af økonomien gennem de såkaldte fireårsplaner skulle udvidelsen af Tysklands territorium på nabostaternes bekostning blive et vigtigt led i disse bestræbelser. Det gjaldt Østrigs *Anschluss* 1938, Sudeterlands indlemmelse samme år og besættelsen af Böhmen-Mähren i marts 1939. Og det gjaldt den tysk-sovjetiske deling af Polen, som begyndte med det tyske angreb den 1. september 1939. For hvert nyt område og for hver ny stat, der kom under tysk kontrol, styrkedes Tysklands evne til at føre krigen videre. Inden det første krigsår var gået, var den ene tyske hovedfjende i vest, Frankrig, slået og besat, og regimet i Berlin befandt sig, hurtigere end det havde kunnet forestille sig, i rollen som den dominerende magt på kontinentet. Det var ganske vist med Sovjetunionen på sidelinjen, men en Sovjetunion, der i nazisternes - og de fleste andres - øjne var en kolos på lerfodder. I sejrusrusen kastede Berlin sig ud i planlæggelsen og grundlæggelsen af Europas nye politisk-økonomiske system, ledet af

Tyskland. Den „europæiske nyordning“ skulle sikre Tysklands endelige sejr i krigen. Den skulle også danne rammerne om Europas fremtid.

Den europæiske nyordning var således både middel og mål i den nazistiske krig. Den udgør et centralt problem i udforskningen af Det Tredje Rige og den anden verdenskrig, og den bliver omdrejningspunktet, når man undersøger den tyske besættelsespolitik og udviklingen i de besatte lande. Hensigten med denne bog er at placere det besatte Danmark i den europæiske nyordning, altså den kontinentaleuropæiske økonomi under tysk herredømme. Det var et politisk-økonomisk koncept, som også gik under betegnelserne *Großraumwirtschaft*, *Großwirtschaftsraum* eller *Großdeutscher Wirtschaftsraum*. Den foreliggende bog vil holde sig til den første betegnelse, der oversættes til „storrumsøkonomi“.² Arbejdet med dette problemkompleks betyder, at man må bevæge sig ind i gråzonen mellem politisk og økonomisk historie. Den tyske historiker Hans-Erich Volkmann har demonstreret *Großraum*-konceptets fundamentale betydning for den tyske ekspansion under det nazistiske regime og samtidig peget på en af årsagerne til, at området har været forsømt af forskningen: Politiske historikere har affærdiget konceptet som en bristet sæbeboble, skabt af den nazistiske propaganda, mens økonomiske historikere har behandlet fænomenet ud fra dets relevans for snævre økonomiske betragtninger om vækstkurver og konjunkturforløb.³

Forestillingen om et tysk *Großraum* – dvs. et udvidet geografisk rum eller område – dominerede den økonomiske tænkning i Tyskland i 1930'erne. Det var ideer, der handlede om, hvorledes Tyskland kunne slippe af med sin økonomiske afhængighed af udlandet og i sidste ende blive i stand til at føre krig igen – og vinde den. Spørgsmålet er, om der var en sammenhæng mellem disse forestillinger og de tanker om den danske samfundsøkonomi og Danmarks rolle i den tyske storrumsøkonomi, som i sommeren 1940 blev en del af den tyske planlægning. Fik ideerne og planerne for en europæisk nyordning nogen konkret betydning for Danmark, og hvad gjorde Berlin i givet fald for at realisere disse ideer? Gav det resultater, og fik de nogen betydning for den overordnede tyske besættelsespolitik i Danmark og dermed for Danmarks rolle i det tyske besættelsessystem i Europa?

Udviklingen i de tyske nyordningsplaner fra foråret 1940 afhang selvfølgelig af krigens gang. Men hvilken skikkelse, planerne antog, og hvorfor de skiftede, var kilde til stadig spekulation og frustration i det danske statsapparat. I dag kan vi sige, at resultatet af udviklingen i efteråret 1940 var bestemmende for, hvilken generel økonomisk politik, der fremover blev anlagt over for Danmark. Tidligere undersøgelser af Danmarks økonomisk-politiske forhold til Tyskland i 1940 har haft til formål at klarlægge og forklare tilblivelsen af den danske politik på regeringsplan, på Rigsdagen og i administrationen. Synsvinklen har med andre ord været den danske. Men disse analyser er ikke tilstrækkelige til at forstå den tyske politik. Denne bog tager det modsatte udgangspunkt. Den danske politik, hvad enten den var afventende eller forsøgte at foregribe tyske initiativer, blev nemlig til som svar på de stadige udfordringer, der kom fra diktaturet syd for grænsen. Det danske politiske



Europa under det tyske herredømmes kulmination i efteråret 1942. (Alexander Dallin: *German Rule in Russia. A Study in Occupation Policy*, London 1957)

establishment agerede og reagerede ud fra visse (og ofte modstridende) opfattelser af, hvad den tyske politik gik ud på. Skal man forstå den tyske politik, må man tage udgangspunkt i den politiske beslutningsproces i Tyskland. Synsvinklen i denne fremstilling er derfor ofte den tyske.

Bogens titel kunne være efterfulgt af et spørgsmålstegn. Den henviser til det Europa, nazisterne stræbte efter – et selvforsynende europæisk „storrøm“ – og rejser samtidig spørgsmålet om Danmarks rolle i dette tyske spisekammer, som omfattede det kontinentale Europa, fra 1941 inklusive europæisk Rusland. Der indledes med en oversigt over *Großraum*-konceptets indhold og udvikling i Tyskland. Derpå følger fremstillingen af udviklingen i det dansk-tyske forhold i 1930'erne og analysen af den overordnede tyske økonomiske politik over for Danmark efter besættelsen den 9. april 1940. I Berlin var denne politik en del af den bredere fastlæggelse af rammerne for en europæisk nyordning, og den udviklede sig snart til en magtkamp mellem det tyske udenrigsministerium, som her i bogen beholder sit tyske navn, *Auswärtiges Amt*, og Hermann Görings Fireårsplanorganisation, der fik det overordnede ansvar for etableringen af den europæiske nyordning. Det var en magtkamp, hvis udfald fik direkte betydning for de dansk-tyske forhandlinger om en mønt- og toldunion i sensommeren 1940. Sammenbruddet og de danske forsøg på at redde situationen skildres i et kapitel for sig og følges af en skildring af udviklingen ind over det vigtige år 1941, da krigen blev til verdenskrig. Derpå følger to *cases* eller punktstudier, der skal vise ekkoerne af den tyske nyordningspolitik i

Danmark på henholdsvis statsligt og privat niveau. Det gælder dels det store samarbejdsprojekt om etableringen af den såkaldte Fugleflugtslinje, den direkte rute mellem København og Hamburg, som blev vedtaget og påbegyndt i 1940/41, dels to grupper eller netværk i det danske erhvervsliv, der forsøgte at orientere sig og engagere sig aktivt i de nye politisk-økonomiske forhold i den europæiske storrums-økonomi under tysk førerskab.

Med den tyske invasion af Sovjetunionen i juni 1941 indtraf et afgørende vendepunkt i krigen, som gav anledning til en intensivering af det dansk-tyske samarbejde. Fra tysk side flyttedes fokus fra udnyttelsen af det besatte Vest- og Nordeuropa til sikringen af de nyvundne territorier i øst; man kan forsigtigt sige, at overskriften på den europæiske nyordning blev ændret fra *Großraum* til *Lebensraum*. I det danske politiske og økonomiske *establishment* støttede man op om krigen, fordi man grundlæggende var enig i, at bolsjevikkerne skulle bekæmpes, hvilket gjorde det ulig meget nemmere at acceptere tyske krav – eller selv tage initiativer. Bogens andet tyngdepunkt fortæller historien om „den danske østindsats“, der var sådan et initiativ, og som handlede om aktiveringen af danske erhvervsinteresser og en dansk udvandring til de tysk-besatte områder af Sovjetunionen. Projektet udgjorde et hjørne af virkeliggørelsen af det nazistiske *Lebensraum* og blev en vigtig del af Danmarks aktive rolle i etableringen af den europæiske nyordning i krigens første år. Historien viser, hvor langt man fra det danske erhvervsliv og den politiske elites side var villig til at gå i samarbejdet med besættelsesmagten. Analysen af *Ostraum*-politikken i den tyske forvaltning forsøger samtidig at klarlægge mekanismerne i beslutningsprocessen på området og deres konsekvenser for besættelsespolitikken i Danmark.

Til sidst følger bogen opbruddet i de tyske nyordningsforsøg i Europa, med et kort udblik til de øvrige lande under tysk dominans. Der stilles skarpt på det danske eksempel igen, og fremstillingen går tæt på den afgørende faktor i det dansk-tyske samarbejde under besættelsen: Den danske landbrugs- og fiskeriekспорт til Tyskland, dens betydning for de tyske forsyninger og dens betydning for den tyske politik over for Danmark. Et afsluttende kapitel forsøger at sammenfatte bogens vigtigste resultater.

Den tyske økonomiske politik i Danmark under besættelsen rejser det centrale problem om forholdet mellem de to begreber *okkupation* og *kollaboration*. Altså spørgsmålet om den tyske besættelsespolitik og det okkuperede lands evne og vilje til at samarbejde med besættelsesmagten. Udforskningen af det ene af disse to aspekter giver ikke megen mening, uden at det andet inddrages. Det er i mødet mellem dem, at resultaterne kan gøres op, og at man kan forsøge sig med en vurdering af forholdets virkning i praksis.

Kollaboration har været det mest omdiskuterede begreb i dansk besættelsestidsforskning, siden historikeren Hans Kirchhoff introducerede det i 1979 i sin disputats om Augustoprøret 1943.⁴ Men skønt *kollaboration* egentlig blot betyder „samarbejde“, har begrebet på grund af sin bismag af landsforræderi og aktiv støtte til

den nazistiske krig aldrig vundet stor udbredelse i Danmark – man kan blot tænke på, hvad der ligger i betegnelsen „kollaboratør“. Standard-opslagsværket *Concise Oxford Dictionary* definerer „kollaboration“ som „forræderisk samarbejde med fjenden“. Anerkendte besættelseshistorikere vægrer sig derfor ved at benytte begrebet; det gælder f.eks. Aage Trommer, der samtidig har medgivet, at „samarbejde, klinisk forstået, naturligvis var kollaboration“. Andre har helt afvist det.⁵ *Collaboration* blev det franske ord for Vichy-styrets samarbejde med Tyskland, og noget sådant vil man helst ikke forbindes med herhjemme, og da især ikke, når det gælder en politik, der blev ført med befolkningens opbakning.

Den danske stat og det danske erhvervslivs kollaboration med besættelsesmagten var da også væsensforskelligt fra den kollaboration, man så i Vichy-Frankrig under ledelse af statschefen, Philippe Pétain, og ministerpræsident Pierre Laval. Samarbejdets art og omfang afhang af situationen. I Vichy i det nedkæmpede og ydmygede Frankrig kom et kollaborerende styre til verden, der så det som sit fornemste mål at gennemføre „den nationale revolution“ og genrejse den franske *gloire* gennem en forkastelse af de republikanske idealer om Frihed, Lighed og Broderskab til fordel for en tilbagevenden til de gamle overklassedyder *Travail, Famille, Patrie* – arbejde, familie, fædreland – med kollaborationen som løftestang. Blandt de mange ofre for denne politik finder man de franske jøder, der blev indfanget og udleveret af Pétains eget regeringsapparat. Omvendt i Danmark, hvor man gennem kollaborationen og med stats- og udenrigsminister Erik Scavenius som frontfigur forsøgte at bevare det bestående og redde nationen, demokratiet og så mange menneskeliv som muligt gennem krigen. Her har man traditionelt benyttet det danske ord for kollaboration: „samarbejde“ eller „samarbejdspolitik“, med et ord, der oprindeligt blev brugt om de samarbejdende partiers politik på Rigsdagen 1940-1945. Hensigten har været at betone de (national)statsbevarende motiver og beskyttelsen af civilbefolkningen. Også „forhandlingspolitik“ (Scavenius' eget udtryk), „tilpasningspolitik“ og de mere fordømmende „indrømmelsespolitik“ og „eftergivenhedspolitik“ har været bragt i felten.⁶

Kritikken af kollaborationen var indtil for nylig en tradition, der hørte den politiske venstrefløj til. Men da Danmark i 2003 fejrede 60-året for Augustoprøret 1943, der havde sat regeringen fra bestillingen, så Danmark for første gang en borgerlig statsminister, der offentligt tog afstand fra kollaborationen dengang. Anders Fogh Rasmussen blev bakket op af røster, der mente, at „hvis resten af Europa havde tænkt som Stauning [og altså havde samarbejdet], ville Hitler have vundet krigen“.⁷ Udsagnet var absurd, for det var netop, hvad resten af det besatte Europa gjorde: kollaborerede. På forskellig vis og med forskellige motiver. Hans Kirchhoff har fastholdt kollaborationsbegrebet i sit forfatterskab, på grund af „de muligheder dette giver for at perspektivere de danske forhold på europæisk baggrund, og de indsigter vi derved vinder om besættelsesrelationernes komplicerede natur.“⁸

Man kan holde fast i „samarbejdspolitikken“ som den foretrukne betegnelse for regeringernes politik over for Tyskland under besættelsen. Da støder man kun få,

for alle kan lægge i ordet, hvad de vil. På tilsvarende vis kan tyskere tale om *Zusammenarbeit* og nederlænderne om *samenwerking*. Sagen vil da være reduceret til det relativt overskuelige problem, der opstår, når germansksprogede historikere skal oversætte begrebet for deres romanske og angelsaksiske kolleger. Men man kan også opfatte kollaborationsbegrebet som en gevinst for dansk besættelsesforskning. Ikke på trods af, men netop *fordi* vi tvinges ud i en nuancering af begrebet, når vi sammenligner danske forhold med andre lande under den anden verdenskrig. Ved at skelne mellem forskellige former for kollaboration kan vi blive klogere på, hvorfor der blev kollaboreret, hvordan der blev kollaboreret og med hvilke resultater. Og internationalt er nuanceringen i fuld gang. Den europæiske besættelseslitteratur er generelt på vej væk fra den konsensusprægede nationale historieskrivning og efterkrigstidens moralske parametre („det gode over for det onde“, „for eller imod“ osv.).⁹ I Frankrig benytter mange ordet *kollaborationisme*, når de beskriver den frivillige, ideologisk motiverede kollaboration, som man så det hos lokale nazistiske partier. Og i den anden ende af skalaen bruger mange nu *kooperation* til at beskrive den ufrivillige kollaboration, der fandt sted, fordi omstændighederne tvang den frem, når ansvarlige mennesker i samfundets top fik muligheden for at blive på deres poster og dermed forhindre, at tyskerne selv tog over.¹⁰ Den danske situation, med andre ord. Kooperation var også den betegnelse, den amerikanske legation i Stockholm anvendte om danske forhold i en rapport hjemover i begyndelsen af 1944 efter at have fundet, at *collaboration* hverken var formålet med eller virkningen af den danske forvaltnings samarbejde med besættelsesmagten. Kirchoff selv kalder dette fænomen „ufrivillig, påtvungen statskollaboration“.¹¹

Men der hersker stadig ikke enighed om, hvad kollaborationsbegrebet egentlig bør dække. Først og fremmest er kollaborationsbegrebet blevet udvidet til efterhånden at dække snart sagt alle forhold mellem besatte og besættelsesmagt.¹² Det nyeste forsøg opregner f.eks. seks forskellige – motivbaserede – former for kollaboration: „Heart-and-soul“-kollaboration, konceptet om „skjoldet“ til beskyttelse af samfundet, betinget kollaboration, taktisk kollaboration, underkastelse på grund af ulige styrkeforhold samt „attentisme“.¹³ Skellet mellem disse definitioner er imidlertid utydeligt og fuldt af overlapninger. En historiker som Werner Röhr har på den anden side argumenteret for en funktionsbaseret analyse og taler om statskollaboration i de tilfælde, hvor man samarbejdede for at opretholde samfundsordenen og/eller afværge strengere betingelser, hvis folkeretlige normer og national lovgivning derved blev overskredet, hvis modstandsbevægelsernes muligheder for at bekæmpe besættelsesmagten skadedes, og hvis samarbejdet bidrog til at forbedre fjendens muligheder for at nå krigs- og besættelsesmål. Kollaborationens vigtigste *funktion* blev da, set fra besættelsesmagtens synspunkt, at lette herredømmet over besatte lande, udbytningen af disse og forfølgelsen af personer, der saboterede besættelsesmagtens politik.¹⁴ Röhrs definition understreger, at det, når fokus flyttes fra motiv til funktion, ikke giver mening at opretholde distinktionen mellem „samarbejde“ og „kollaboration“.

Fælles for de nyere definitionsforsøg, såvel motiv- som funktionsbaserede, er deres pointering af, at stort set alle i samfundet indrettede sig efter de nye magtforhold ud fra deres givne sociale position, og at der alene deri lå en form for kollaboration. Det er en tilgang der, som påpeget af historikeren Henrik Dethlefsen, indebærer en fare for, at selve kollaborationsbegrebet bliver udvandet til det intetsigende. Dethlefsen tager udgangspunkt i et magtkriterium og argumenterer for, at man bør operere med et sociologisk *tilpasningsbegreb*, gældende den brede befolkning uden (politisk) magt, og her overfor sætter et politologisk *kollaborationsbegreb*, der dækker den politiske elites magt, udøvet af regering, parlament og statsoverhoved. Sidstnævnte begreb udtrykker viljen til at samarbejde med besættelsesmagten for at sikre statens og samfundets kontinuitet, men også evt. udnytte tvangssituationen til at gennemføre politisk-økonomiske ændringer.¹⁵ I modsætning til den sociologiske tilpasning udmærkede den politiske kollaboration sig nemlig ved frie valg: Når man havde magten til at vælge enten at gå ind på fjendens krav, og derved tjene hans interesser, eller at lade være, og man valgte det første, så var der tale om kollaboration.¹⁶

På denne måde kan der efter min mening argumenteres overbevisende for en metodisk begrundet indsnævring af kollaborationsbegrebet til at omfatte udøvere af magt. Og hvis man kan komme bort fra det nedarvede lighedstegn mellem kollaboration og landsforræderi, giver det efter min opfattelse, også set fra et nyttebetonet synspunkt, god mening at anvende kollaborationsbetegnelsen om danske forhold.

Hvis man som kriterium ønsker at fastholde skillelinjen mellem magthaverne og de magtløse, kommer man imidlertid ikke uden om ved siden af det politiske at indføre et *økonomisk* kollaborationsbegreb. Indehaverne af den økonomiske magt i erhvervsliv og finansverden var underlagt de samme betingelser som den politiske elite i den forstand, at deres ansvar for at sikre kontinuiteten i samfunds- og produktionslivet ikke var mindre end politikernes, deres ansvar for bidragene til den tyske krigsøkonomi ej heller. Og deres personlige velfærd var lige så lidt som politikernes i farezonen. Også de kunne have valgt „at lade være“.¹⁷

Bogens udgangspunkt er altså, at kollaborationen skal forstås som samarbejde i den værdifri betydning af ordet. Kollaboration var resultatet af et valg, og den fandt sted ud fra en magtposition, politisk såvel som økonomisk, idet aktørerne stod i en situation, hvor de på den ene side – uden større personlige omkostninger – kunne afstå fra at kollaborere, men hvor de på den anden side havde dels et ansvar over for samfundsordenens beståen, dels en naturlig uvilje mod det magttab, en sådan afståen ville medføre.

For den økonomiske kollaboration talte naturligvis endnu en faktor: Den personlige vinding. Profitmotivet kunne sagtens stå alene, når det gjaldt om at udnytte mulighederne i den nye situation. Men som bogen forhåbentlig vil vise, kunne det ofte være mere end svært at skelne mellem de forskellige motiver. Virkningen var dog den samme. Samarbejde betød kollaboration.